

Schrijf WIJSHEDEN

Visies op taal
en
taaladvies

Ted Sanders, Peter Smulders
(redactie)

Sdu Uitgevers, Den Haag
1996

[Overdruk]

STELLING:

ONTKENNINGEN VORMEN EEN ESSENTIEEL ONDERDEEL
VAN DE TAAL; TOCH IS HET VOOR VELEN MOEILIJK
ZE GOED TE GEBRUIKEN

In sommige contexten zijn
dubbele ontkenningen helemaal
niet onduidelijk

ARIE VERHAGEN

In Engelstalige stijlliteratuur is George Orwell o.a. bekend om zijn bestrijding van de *not un-*constructie (zoals in *Milton is not unlike a 17th century Shelley*).¹ Orwell beveelt aan om, teneinde het gebruik van de constructie voorgoed af te leren, de volgende zin uit het hoofd te leren: *A not unblack dog was chasing a not unsmall rabbit across a not ungreen field*. In de Nederlandse taaladviesliteratuur is een soortgelijk advies te vinden over het vermijden van negatieve omschrijvingen, al is het veel gematigder; de eerste versie (1979) van de Schrijfwijzer meldt: "Een 'niet onbelangrijk' punt is verder dat een positieve formulering vaak plezieriger leest dan een negatieve omschrijving:

- 6a Onze onderhandelaars hebben een niet onbelangrijk aanbod gedaan.
- 6b Onze onderhandelaars hebben een zeer belangrijk aanbod gedaan."

Het staat er niet met zoveel woorden, maar het voorbeeld suggereert dat *niet* en *on-* elkaar ongeveer opheffen. In de volledig herziene versie van de Schrijfwijzer van 1989 komt dit geval niet meer voor, en de nieuwste herziening (1995) bevat wel de algemene opmerking dat positieve formuleringen de voorkeur verdienen, maar niet de suggestie dat *niet* en *on-* elkaar opheffen. Dit lijkt in overeenstemming met Overduins *Rapporteren* (1986:209; ook latere drukken). Volgens Overduin zijn veel van deze zogenaamde dubbele ontkenningen helemaal niet dubbel (*Dit is niet ongewoon* ontkent de 'bekend veronderstelde' informatie dat het ongewoon zou zijn), en zijn ze bovendien nuttig omdat de schrijver er een neutraal standpunt mee zou kunnen uitdrukken. Met name de eerste van deze twee gedachten is een verbetering, maar ik vind het nog steeds opvallend dat, van Orwell tot Overduin, ontkenning geheel behandeld wordt als een *zinsbouw*verschijnsel. Men rangschikt de problemen (als ze er zijn) onder de rubriek 'moeilijke zinnen', niet onder die van 'slecht opgebouwde tekst'. Het is de dubbele ontkenning binnen één zin die schrijfadvisers als een mogelijk probleem zien.

Daartegenover wil ik het volgende stellen: ook een enkelvoudige ontkenning geeft wel eens problemen, en de combinatie *niet on-* is in sommige tekstverbanden de eenvoudigste formulering. Van beide aspecten wil ik hier een diagnose geven. In de formulering daarvan zal, interessant genoeg, juist ook het verschil tussen *on-* en *niet* behulpzaam blijken.

Ontkenningen en tekstopbouw

In een stageplan beschreef een student de organisatie waar hij zou gaan werken met o.a. de volgende woorden:

De hoofddoelstelling van x is het bieden van werkgelegen-

heid onder aangepaste omstandigheden aan personen die kunnen en willen werken, maar door een persoonlijke oorzaak geen kans hebben op een baan elders.

Als tegenstander van onnodige vaagheid beval ik in mijn commentaar o.a. aan in een volgende versie de formulering *ziekte of handicap* te gebruiken in plaats van *een persoonlijke oorzaak*. In het uiteindelijke stageverslag luidde de tekst als volgt:

...personen die kunnen en willen werken, maar door een persoonlijke oorzaak geen kans hebben op een baan elders. Die persoonlijke oorzaak hoeft niet een ziekte of handicap te zijn, maar kan bestaan uit allerlei problemen van welke aard dan ook.

De auteur legde mij uit dat hij bij de organisatie had nagegaan wat men onder *persoonlijke oorzaak* verstond; hij wilde weten of die omschrijving alleen tot doel had de termen *ziekte* en *handicap* te vermijden of dat er wellicht meer achter zat. Dat laatste was het geval: tot de doelgroep bleken met name ook mensen met psychische klachten te behoren. Vervolgens had hij de nieuwe zin aan zijn oorspronkelijke tekst toegevoegd.

De auteur voert zo een discussie met mij *in* zijn tekst: zijn ontkenkende zin veronderstelt de tegenovergestelde mening. Voor de auteur is dat geen probleem, en voor mij ook niet. Maar voor elke andere lezer loopt de tekst het risico een gedachtensprong te vertonen. De lezer kan denken: "Hoezo 'hoeft niet'? Had ik dan moeten denken dat dit de inhoud van 'een persoonlijke oorzaak' was?" De lezer mag zich door de ontkenning aangesproken voelen, en als de desbetreffende veronderstelling voor hem onverwacht is, dan kunnen we stellen dat de tekst niet optimaal is opgebouwd.

In dit geval is het dus zaak de inhoud van de weersproken

gedachte in de tekst op te nemen, om er vervolgens weer afstand van te nemen. Dat zou bijvoorbeeld als volgt kunnen:

...personen die kunnen en willen werken, maar door een persoonlijke oorzaak geen kans hebben op een baan elders. Die persoonlijke oorzaak kan een ziekte of handicap zijn, maar het kan ook om allerlei andere problemen gaan (bijvoorbeeld om problemen van psychische aard).

Het tegenspreken van de gedachte dat het bij persoonlijke oorzaken uitsluitend gaat om ziektes en handicaps gebeurt hier door het modale hulpwerkwoord *kan* en vooral door de bijzin die begint met het tegenstellende voegwoord *maar*.

Discussie in de tekst

Zinsontkenning met *niet* creëert dus een soort discussie in de tekst. Die discussie hoeft niet altijd concreet aanwijsbaar te zijn in de werkelijkheid buiten de tekst, maar moet voor de lezer wel goed reconstrueerbaar zijn. Het is dus in het algemeen geen probleem om een sportverslag te beginnen met zoiets als *Het Nederlands elftal is er gisteravond niet in geslaagd om door te dringen tot...*, maar het eerdere voorbeeld demonstreert wel dat het nuttig is om bij zinsontkenningen de vraag te stellen of het voldoende duidelijk is welke discussie er precies gevoerd wordt.

Als er een discussie opgeroepen wordt die de lezer niet kan volgen, is de tekst niet lezergericht. Een voorbeeld daarvan is de volgende passage uit een projectvoorstel voor een universiteitsraad:

Het project heeft tot doel een computerondersteunde, multimediale, individuele leeromgeving tot stand te brengen. Hierbij worden twee componenten onderscheiden: de

server en de *client*. Hierbij hoeft niet direct gedacht te worden aan aparte programma's en netwerkverbindingen. Beide componenten vertegenwoordigen een bepaalde architectuur, waarin de server (...)

Bij nogal wat lezers bracht de derde zin een glimlach teweeg: als niet-deskundigen op automatiseringsgebied hadden zij geen enkele voorstelling van een *server* of een *client*, maar de tekst riep bij hen wel het idee op alsof ze dat hadden kunnen hebben. Ook hier kan de schrijver zijn publiek, als hij dat nodig vindt, de informatie zonder ontkenning meedelen, bijvoorbeeld als volgt:

(...) Deze kunnen in één systeem geïntegreerd worden. Het wezenlijke verschil betreft de functies van de componenten; de server neemt... (etc.)

Zins- versus woordontkenning

Wat is nu het verschil tussen *niet* en *on-*? En waarom heffen deze twee vormen van ontkenning elkaar niet op? Zinsontkenning (*niet...*) geeft de desbetreffende tekstpassages een discussiekarakter, en *on-* doet dat niet.² Een duidelijke illustratie hiervan is te vinden in het feit dat de uitdrukking *integendeel* wel goed past na zinsontkenning, maar niet na woordontkenning:

- (1a) Zij is niet gelukkig; integendeel, ze zit al dagen diep in de put.
- (1b) ?Zij is ongelukkig; integendeel, ze zit al dagen diep in de put.

Het woord *integendeel* verwijst naar het standpunt dat de spreker tegen wil spreken; dankzij de zinsontkenning in (1a) is dat er, maar in (1b) is helemaal geen sprake van een ander standpunt dan dat van de spreker zelf. Het verschil tussen *Zij is niet ongelukkig* en *Zij is gelukkig* is dus dat de spreker in het eerste geval laat zien dat hij zich kan voorstellen dat iemand denkt 'Zij is ongelukkig', terwijl hij dat in het tweede geval helemaal niet doet; het eerste is een discussie met een ánder standpunt, het tweede is 'alleen maar' een standpunt. In veel gevallen van *niet on-* is het direct duidelijk wat voor discussie de spreker voert, en soms is die zo duidelijk in de tekst aanwezig dat de zin eigenlijk niet goed anders geformuleerd kan worden, bijvoorbeeld in de volgende passage (naar een fragment uit het voormalige weekblad *Haagse Post*):

Het is altijd lastig om mensen die verandering willen op één noemer te brengen, omdat zij allicht verschillende soorten verandering willen (...) Maar het vinden van die noemer is niet onmogelijk.

De eerste zin zegt: 'op één noemer brengen is lastig'; dat roept dus de gedachte op dat het niet de moeite waard is om het te proberen, net als wanneer het onmogelijk is. De tweede zin ('niet onmogelijk') weerspreekt dan die gedachte. Als we de tweede zin positief formuleren, is die dan *in het verband van deze tekst* eenvoudiger? Het lijkt me van niet, integendeel:

Het is altijd lastig om mensen die verandering willen op één noemer te brengen, omdat zij allicht verschillende soorten verandering willen (...) Maar het vinden van die noemer is mogelijk.

Omkering van schalen

Als we ontkenning zien als een manier om een andere mening tegen te spreken, dan is het voorvoegsel *on-* eigenlijk niet eens een ontkenning; het effect is meer dat van omkering van een waardeschaal die bij een begrip hoort. Veel bijvoeglijke naamwoorden roepen de gedachte op aan een of andere schaal. Het idee van *gelukkig* houdt in dat er een schaal van geluk is, waarop je als het ware lager of hoger kunt scoren; er zit een richting in de schaal. Als je van iemand zegt dat hij of zij 'gelukkig' is, betekent dat dat die persoon redelijk hoog op die schaal zit. Als iets 'mogelijk' is, is de kans dat het waar zal blijken reëel genoeg om er rekening mee te houden, en als het 'waarschijnlijk' is, is de kans zelfs groot. Met behulp van *on-* kunnen we nu de richting van dit soort schalen omkeren. Woorden als *onwaarschijnlijk* en *ongelukkig* roepen dezelfde schaalbegrippen op als respectievelijk *waarschijnlijk* en *gelukkig*, maar dan met een omkering van de richting. Bij sommige schaalbegrippen zijn er gewone woorden die hetzelfde doen, zoals *slecht* en *klein* bij respectievelijk *goed* en *groot*. Gebruik van *on-* houdt dus niet in dat de spreker of schrijver een andere mening weerspreekt, maar betekent dat hij een schaalbegrip met een omgekeerde richting toepast.

Alles bijeengenomen valt nu te begrijpen waarom Orwells advieszin (*a not unblack dog...* etc.), hoewel grappig, misleidend is: ten eerste gebruikt hij *not* op een bijzondere manier, namelijk niet als *zinsontkenning*, maar als *zinsdeelontkenning*, en ten tweede gebruikt hij *un-* op een manier die regelrecht in strijd is met de functie van dat element: kleuraanduidingen duiden normaliter geen schaalbegrippen aan, en als er al woorden bestaan die elkaars schaalomgekeerden zijn (zoals *klein* en *groot*), kun je er geen *on-* meer voorzetten. Zelfs voor grote schrijvers zijn ontkenningen kennelijk lastig te gebruiken...

Inzicht in ontkenningen en taaladviezen

Het heeft dus niet zoveel zin om te proberen adviezen te geven over ‘moeilijke’ of ‘lelijke’ ontkenningen *binnen* zinnen, los van hun context. Wel kunnen we inzicht geven in de effecten van ontkenningen in een tekst, en daarmee taalgebruikers in staat stellen te beoordelen of de opgeroepen discussie voor de lezer voldoende duidelijk is. Dat is een benadering als die van Onrust, Verhagen & Doeve (1993), die niet streeft naar direct toepasbare regels en normen, maar die schrijvers, redacteuren of welke kritische taalgebruikers dan ook helpt om gefundeerde beoordelingen van specifieke teksten te maken. In zo’n taaladvies kan het toch de moeite waard zijn om de *niet on-*constructie serieus aandacht te geven – als hulpmiddel om de gebruikers ervan bewust te maken wat zinsontkenning doet in een tekst.

- Onrust, M., A. Verhagen, R. Doeve (1993), *Formuleren*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Orwell, S. & I. Angus (eds.) (1968), *The collected essays, journalism and letters of George Orwell*. Vol. iv, *In front of your nose. 1945-1950*. London: Secker & Warburg.
- Overduin, B. (1986), *Rapporteren*. Utrecht: Het Spectrum.

¹ *Politics and the English Language* (Orwell & Angus 1968:127-140). Zie ook Gowers (1986:43), Baker (1984:520). Volgens de laatste is de constructie wel bruikbaar om ironie uit te drukken.

² In zekere zin is dit een toespitsing van het begrip ‘ontkennen’; men zegt wel dat de spreker van *X is niet Y* de toepasbaarheid van het predikaat (y) op x ‘ontkent’, terwijl hij met *X is on-Y* juist het predikaat (on-y) op x toepast. Het probleem met dergelijke formuleringen is dat ze pas een beetje toepasbaar worden als preciezer en concreter uitgelegd wordt wat men bedoelt met de gebruikte termen.

Literatuur

- Baker, S. (1984³), *The Complete Stylist and Handbook*. New York, etc.: Harper & Row.
- Gowers, E. (1986), *The complete plain words*. (Revised edition by Sidney Greenbaum and Janet Whitcut). London: Her Majesty’s Stationery Office.